Віра ШЕЛЕМЕХ
(Львів)

НАЗВИ СТРАВ ТА КУХОННОГО НАЧИННЯ В НАДСЯНСЬКОМУ ТА НАДДНІСТРЯНСЬКОМУ ГОВОРАХ

Анотація. У статті здійснено порівняльний аналіз лексики на позначення назв їжі та кухонного начиння в наддністрянському та надсянському говорах (на матеріалах "Наддністрянського регіонального словника" Г. Шила та "Словника" М. Пшеп'юрської).
Ключові слова: говір, говірка, група лексики, лексема, назви їжі, начиння, посуд, словник, страви.
Summary. In article a review the names of food and kitchen utensils essential for linguists and ethnologists is presented. Special attention is given to comparative method used by collatation vocabulary the names of food and kitchen utensils in Sjan and Dnister dialects. There are many similar names of food and kitchen utensils in investigated dialects.
Key words: dialect, subdialect, vocabulary, the names of food, utensils and dictionary.

Лексика на позначення назв їжі й кухонного начиння посідає вагоме місце в діалектному фонді кожної мови, адже реалії, які вона позначає, стосуються побуту й здебільшого не пов'язані з соціальним становищем, освітою людини тощо. Проблемі назв їжі та кухонного начиння присвячено чимало наукових праць: лінгвістичних, етнографічних, археологічних. Чи не найкраще репрезентують цю групу лексики праці, у яких описано говірки саме південно-західного наріччя, зокрема йдеться про дисертаційні студії Зузанни Ганудель "Бытовая лексика украинских говоров Восточной Словакии: (Названия пищи, посуды и утвари)" [1] та Еріки Ґоци "Назви їжі й кухонного начиння в українських карпатських говорах" [4].

Мета статті — здійсними порівняльний опис назв їжі і кухонного начиння у надсянських та наддністрянських говірках. Оскільки ці говори межують, то очевидним є взаємовплив та фонетична подібність лексики. Щодо групи лексики на позначення назв їжі і кухонного начиння у наддністрянському говорі, то її можемо прослідкувати у "Наддністрянському регіональному словнику" Г. Шила. Досі не існує ґрунтовної лексикографічної праці, що репрезентувала б надсянський говір. На жаль, він належить до найменш досліджених говорів української мови. Щоправда, останім часом дослідження лексичного складу Надсяння відновилося, але труднощі пов'язані з тим, що значна частина території цього говору за адміністративним поділом належить до Польщі, а також із відсутністю компактних поселень переселенців із надсянських земель. Частково аналізовану лексику представлено у "Словнику" Марії Пшеп'юрської у праці "Надсянський говір", що перевидана 2007 року у книзі "Мова українців Надсяння" [6]. У передмові М. Пшеп'юрська зазначила: "До словника втягаю слова, неподибувані в літературній мові й значну кількість польонізмів, щоб унагляднити їх ролю в надсянському говорі" [6: 184], тому її словник не повний. Окрім "Словника", М. Пшеп'юрська записала також діалектні тексти з Надсяння ("Зразки мови") [6].

Е. Ґоца всі назви їжі і кухонного начиння поділяє на дві групи: найменування їжі й лексика, пов'язана з кухонним начинням [4: 5].

Першу групу — назви їжі — вагомою є лексико-семантична група назв виробів із тіста. На позначення хліба у надсянських говірках уживають лексеми: *хл'іб* [6: 194], *хльіп* [6: 264], *ӱ'осух* 'пшеничний хліб' [6: 206]. Зафіксована лексема *во́сух* позначає пиріг із гречаною кашею [6: 83]. Надсянська лексема *пар'апӣчка* 'гірший пшеничний хліб, т. зв. "підшкребок"' [6: 198] у наддністрянському говорі має відповідники: *за́садок* 'хлібець, спечений із залишків тіста' [7: 124], *пі́дскрубук* 'хліб, спечений із решток тіста; вишкребок'[7: 204]. Словник Г. Шила фіксує фонетичний варіант лексеми *пар'апӣчка — пере́пічок* 'хліб, спечений на жарі' [7:197]. У наддністрянському говорі виявляємо ще одну назву хлібного виробу — *ба́ба* 'солодкий здобний високий білий хліб циліндричної форми, який випікають до Великодня' [7: 40]. Що ж до назв обрядового хліба, то у фрагментах опису весільного обряду М. Пшеп'юрська записала два фонетичні варіанти лексеми — *куревай'і* (у множині) [6: 160] і *курув'ай* [6: 179]. Натомість Г. Шило зафіксував, що у наддністрянських говірках такий обрядовий хліб названо лексемами: *корова́ль* [7: 149], *карва́й* [7: 138]. Невеликий хліб, який печуть на св. Андрія і, очевидно, використовують під час ворожіння у наддністрянському говорі має назву *пилини́чка* [7: 199]. У діалектних текстах Марії Пшеп'юрської зафіксовано номен *п'и'еруги* [6: 40], але з констекту не можемо встановити, про яку страву йдеться — про печені пироги чи про вареники, які у наддністрянському говорі називають *пирі́г*. Окрім загальних назв вареника *пирі́г* (перев. мн. *пирогӣ, пируги)* [7: 200], *лі́пак* [7: 162], "Наддністрянський регіональний словник" засвідчує лексеми *безду́шник* 'вареник без начинки' [7: 50], *шварца́би* 'великі вареники' [7: 278]. Значно більше лексем виявляємо на позначення не варених на окропі, а печених пирогів — *вургєник* 'пиріг із кашею, сиром' [7: 87], *горохляник* 'пиріжок із горохом' [7: 95], *жи́лавці* 'пироги, печені на св. Петра і Павла, у які встромлено стебла' [7: 116], *кату́ля* 'пиріг із картоплі' [7: 138], *маґла́й* 'пироги, спечені на черені' [7: 165],

перело́жанці ‘пироги, перекладені повидлом’ [7: 196], *принципа́л* ‘пироги, спечені з борошна першого сорту на яйцях і молоці’ [7: 216], *пувидняник* ‘пиріг із повидлом’ [7: 219]. Слово *капусцєник* виступає зі значеннями: 1. Пиріг із капустою *(капусцяник).* 2. Вареник із капустою [7: 137]. У надсянському говорі слово *в'урд'інік* позначає пиріг із сіменого макуха [6: 187]. У "Слівнику" Марії Пшеп'юрської слово *г'уска* має значення ‘булка’ [6: 188], але у "Зразках мови" зафіксовано також *б'улкы* (Р. в.). Оскільки у "Наддністрянському реґіональному словнику" не подано лексем, що збігаються звучанням із літературною мовою, то виявляємо тільки одну лексему із цим значенням — *бу́хта* ‘кругла булочка з повидлом’ [7: 63]. Серед інших виробів із тіста у наддністрянських говірках трапляються: *барі́нок, вобари́нок, вубара́нець* ‘бублик’ [7: 49], *вущі́пук* ‘спечене нашвидкуруч тісто’ [7: 88], *га́манове ву́хо* ‘тісто у формі трикутника, посередині якого покладено повидло, а кінці загнуто доверху’ [7: 90], *мала́й* ‘кукурудзяний хліб’ [7: 167], *наливаниц* ‘печиво з рідкого тіста’ [7: 182], *палани́цє* ‘перепічка’ [7: 192], *пампу́х, пампу́ха, пампу́шка* ‘пончик’ [7: 193], *пиркі́х* ‘медівник’ [7: 200], *підпа́лок* ‘корж, спечений нашвидкуруч на вогні’ [7: 204], *пляцок* ‘печений святковий пиріг’ [7: 209]. "Слівник" М. Пшеп'юрської фіксує такі назви страв з борошна, як *л'окшыни, л'окші*, які пояснені як "краяні клюски" [6: 196]. У "Зразках мови" засвідчено і слово *кл'ˈуск'і* [6: 170]. Інші мучні страви у надсянських говірках мають назву *смук* [6: 204] і *м'ачка* [6: 196]. Натомість у наддністрянському говорі це: *варани́ці, варени́ці, варини́ці, варини́чки* ‘варене розкачане на круг тісто без начинки, яке залишилося після приготування вареників’ [7: 66], *лемі́шка* ‘страва з кукурудзяного чи пшеничного борошна’ [7: 160], *мали́сник* ‘налисник’ [7: 167], *мамали́ґа* ‘каша з кукурудзяного борошна’ [7: 167], *муча́нка* ‘страва з борошна, яєць і солі’ [7: 179], *солоду́ші* ‘заварена мука; чир’ [7: 243].

Серед лексем, що репрезентують лексико-семантичну групу "назви перших страв" в обох діалектах фіксуємо властиве більшості українських говорів слово *з'упа* [6: 172], *зу́па* ‘суп’ [7: 130]. Залежно від складників чи способу приготування, суп у наддністрянських говірках має різні назви: *вогірча́нка, вогірчєнка* ‘огірковий суп’ [7: 77], *во́дінка* ‘рідкий гречаний суп’ [7: 78], *галамбе́ц* ‘молочний суп із кукурудзяного борошна’ [7: 89], *гальоп-зу́па, ґальоп-зу́па* ‘картопляний суп, приготований нашвидкуруч’ [7: 90], *грущи́нка* ‘суп із груш’ [7: 98], *галама́йка* ‘суп із кукурудзяної муки’ [7: 100], *ло́кшини* ‘суп із макаронами’ [7: 163], *ти́рба* ‘суп із кукурудзяної муки’ [7: 253], *яблуча́нка, ябча́нка, ябчєнка, япча́нка, япчєнка* ‘суп із яблук’, *ягодянка* ‘суп із ягід’ [7: 286]. На позначення борщу з молодих буряків у наддністрянському говорі вживають лексему *бадзя* [7: 43].

До лексико-семантичної групи "назви других страв" зараховуємо передусім назви страв із картоплі, яка для мешканців і наддністрянського, і надсянського ареалів є елементом щоденного раціону, а відповідно, і страви, складовою яких вона є. Зауважмо, що Г. Шило зафіксував значну кількість назв, що вживають у наддністрянських говірках на позначення цієї рослини: *барабо́ля, банду́рка, банц, барабі́й, барабі́ль, барабі́н, барабо́лє, барбо́лька, барабо́на, барабу́ля, біб, бо́бик, бо́блюх, бо́льба, бу́льба, бульба́к, бульба́ни, бульба́х, ґру́ля, ґру́шка, карто́па, карто́х, карто́ха, карто́хлі, мадибу́рка, мандибу́рка* [7: 48]. У надсянських говірках, за "Слівником" засвідчено дві лексеми, що позначають картоплю — *б'ул'ва* [6: 186] і *з'імн'ˈакі* [6: 191], а в "Зразках мови" ще й номен *р'іпа* [6: 182]. Серед назв страв найбільшу кількість варіантів у наддністрянському говорі має ‘печений млинець із тертої картоплі’: *бараболєник, бульба́к, бульб'єник, бульби́ник, бобо́вник, бобов'янок, бу́ндзик, га́йсик, картопляник, ріпле́ник, тарчи́ник, те́рта паляни́ця, тертюх, терча́к, терча́ник, тертячо́к, тре́ні пляцки, тре́ньці, шмурга́ль, шу́лик* [7: 48]. Назви інших картопляних страв — *бара́нчик* ‘галушка з тертої картоплі й муки’ [7: 48], *ґалюхі* ‘палюшки з вареної та сирої картоплі, вимішані з мукою’ [7: 100], *качала́би* ‘картопля, нарізана кружечками і спечена на плиті’ [7: 139], *ма́ндрики* ‘галушки з тертої картоплі’ [7: 169], *не́лупка* ‘картопля, варена з лушпинням’ [7: 185], *палани́ці* ‘деруни’ [7: 192], *палани́чка* ‘порізана кружечками печена картопля’ [7: 192], *палюшки* ‘галушки з тертої картоплі і борошна’ [7: 193], *пи́зи* ‘пляцки з вареної картоплі’ [7: 199], *пляцок* ‘млинець із картоплі’ [7: 209].

У Словнику Г. Шила лексико-семантична група "назв других страв" представлена назвами: *бі́гус* ‘тушкована капуста з м'ясом; біґос’ [7: 52], *во́лок* ‘страва з листя буряків’ [7: 80], *заси́панка* ‘куліш’ [7: 124], *заси́панці* ‘страва з рідкої каші та порізаної картоплі’ [7: 124], *мізе́рія* ‘порізані огірки, заправлені сметаною’ [7: 175], *троянка* ‘страва із квасолі, сушених яблук і солодких буряків’ [7: 257], *хаму́лі* ‘страва з яблук і муки’ [7: 265], *цві́кли, цві́клі, цві́тлі* ‘терті червоні буряки та хрін, приправлені оцтом, цукром та сіллю’ [7: 269], *шупе́ні* ‘страва із квасолі й кукурудзи’ [7: 284], *яглú* ‘пшоно’ [7: 286]. Номен *зави́ванец* у наддністрянському говорі зафіксований у двох значеннях: 1. Рулет із дріжджового тіста з повидлом чи маком. 2. Голубець [7: 118]. У надсянському говорі *зав'іван'ц'і* вживають у другому значенні [6: 190]. Відмінність на фонетичному рівні спостерігаємо у надсянському слові *краж'ˈеўка* [6: 194] і наддністрянському *крижі́вка* [7: 153], що збігаються значенням — ‘головка квашеної капусти’.

Щодо молочних продуктів, то у "Зразках мови" М. Пшеп'юрська засвідчує слово *мулук'а* (Р. в.) [6: 167], *с'міт'анка* [6: 165], а у "Слівнику" — *ўус'ікувуйі мулук'о*, де ця лексема пояснена як "квасковате молоко" [6: 207]. У наддністрянських говірках зафіксовано низку назв молочних страв: *водяник* ‘рідка пшоняна або гречана каша з молоком’ [7: 78], *куле́ша* ‘молочна страва з кукурудзяної муки’ [7: 154], *лога́за, луга́за* [7: 163], *чир* ‘страва з

борошна, звареного на молоці' [7: 274]. На позначення сметани у наддністрянському говорі трапляється номен *верхни́на* [7: 70], а також *підсми́танє, підсми́танка, підсми́танок, підсми́тання* 'нижній шар сметани' [7: 205], *си́лована смита́на* 'сметана, яку отримують у результаті скисання кип'яченого молока впродовж 8-10 годин у глечику, внутрішні стінки якого змащені сметаною' [7: 237], *усу́га, усу́шка* 'сметана з кислого молока' [7: 260]. До молочних продуктів належить і *си́рватка* 'рідина з відігрітого сиру; сироватка' [7: 238]. Яйце у надсянському діалекті позначає слово *йˈайу* [6: 192], а в наддністрянському — *їцé* [7: 133], яєчня — *смаженúці* [7: 242], а збите в молоці яйце, яке додають у борщ — *пíдбілка* [7: 202].

Із м'ясних страв словник Г. Шила фіксує такі: *бу́джінка* 'буженина' [7: 60], *гиршки́* 'холодець' [7: 91], *карманéдель* 'котлета з посіченого або відбитого м'яса; биток' [7: 138], *кéшка* 'ковбаса, начинена гречаною кашею з кров'ю; кров'янка' [7: 140], *ковбасянка* 'тонка ковбаса, кишка' [7: 140]. У "Словнику" Марії Пшеп'юрської виявлено лексему *скв*ˈ*арин'е* 'солонина' [6: 203]. У наддністрянських говірках вживають такі лексеми, як *вома́ста, ома́ста* 'топлений жир' [7: 81], *шква́рок, шкварúна* 'шкварка' [7: 280].

Соус чи підливу в наддністрянському говорі позначають слова *мачúло, масте́ґа, ма́чєнка, ма́чінка, ма́чка* [7: 171], а також *пражу́ха* 'соус із борошна, сала чи масла; запражка' [7: 214].

До лексико-семантичної групи назв напоїв у "Наддністрянському регіональному словникові" належать такі: *бро́мбос* 'напій із буряків' [7: 59], *вар* 'узвар із сушених фруктів' [7: 66], *кісе́лиц'і* — 1. Кисіль. 2. Компот із сушених фруктів [7: 142], *ро́сквас* 'квас' [7: 231], *слив'єнка* 'наливка зі слив; слив'янка' [7: 242], *сливовíца* 'сік зі слив' [7: 242], *сушеня, сушинє* 'компот із сушених фруктів, ягід; узвар' [7: 248], *юшка* 'сушенина, узвар із сушених фруктів' [7: 286], *яблошник* 'вино з яблук' [7: 286].

Серед назв посуду та кухонного начиння найчисельнішою є лексико-семантична група назв горщиків та глечиків. У наддністрянських говірках засвідчено такі загальні назви глечика: *гладу́шка, гладу́н, гладу́щик, глинєк, глинянча, ладу́щик, моло́шні* [7: 92]. Малий горщик позначає лексема *банєчé* [7: 46], великий (місткістю 18 літрів) — *п'єтáк* [7: 199]. У поданих зразках текстів М. Пшеп'юрська зафіксувала лексему *гˈорц'і* (у множині) [6: 170], але з контексту важко встановити точне значення слова. Оскільки у "Словнику" деякі назви посуду тлумачено як "горнец", то можемо припустити, що *гˈорц'і* — це загальна назва горщиків. Серед назв, мотиваційною ознакою яких є матеріал, із якого виготовлено глечик, словник Г. Шила подає лексему *ґáрчик* 'дерев'яний глечик' [7: 101]. М. Пшеп'юрська зафіксувала дві назви горщиків з металу: *бл'аш*ˈ*ек* 'горнець з бляхи' [6: 185], *жил'ізн'ек* 'горнець із заліза' [6: 190], а також назву горщика з глини — *гурнˈок* [6: 188]. У наддністрянських говірках відомі такі назви глечиків на молоко: *горнéц* [7: 95], *ґелéті* [7: 101], *мулóшник* [7: 177], *саґáн* 'великий глек для молока' [7: 233], *сива́к, сиванє, сивачóк* [7: 237]. У наддністрянському говорі у цьому значенні виявлено лексему *скˈопок* 'скопець на молоко' [6: 203]. Різними лексемами у сусідніх говорах позначувано два з'єднані між собою горщики. Зокрема в наддністрянському говорі у цьому значенні зафіксовано лексему *близнята* [7: 54], у надсянському — *дінікˈ*ˈ*і* [6: 189]. Подібними є надсянська лексема *ґ'ілітˈ*ˈ*е* 'деревляний посуд до передержування сира, огірків' [6: 189] та наддністрянські *ґалéтка, ґалéтко, ґалéчина* 'мала діжка для сиру' [7: 100].

Загальною назвою чашки у наддністрянських говірках виступає слово *горнєтко* [7: 95], проте на позначення чашок, виготовлених із різного матеріалу, фіксуємо різні словотворчі варіанти. Зокрема в глиняну чашку називають *банічá* [7: 47], а бляшану — *банічóк* [7: 47]. Остання лексема трапляється і в надсянських говірках [6: 178]. Склянку у наддністрянському говорі позначають лексеми *кухлє* [7: 157], *пу́гар* [7: 219]. На позначення відра вживають номени *бамбóрка, бамбóрок* [7: 46], *пу́тні* [7: 222], відповідно мале відро — *пу́тинька* [7: 222], а також *конов'є* [7: 147]. У цьому значенні М. Пшеп'юрська подала тільки лексему *вйˈадро* [6: 187].

Щодо назв найуживанішого посуду, то деякі лексеми у досліджуваних говорах збігаються. На позначення ложки М. Пшеп'юрська зафіксувала лексему *лˈишка* [6: 170], натомість як "Наддністрянський регіональний словник" подає назви: *ли́жка, ли́шка* [7: 161]. На позначення каструлі в обох словниках зафіксовано тільки по одній лексемі: у наддністрянських говірках поширені словотвірні варіанти — *ри́нка, ри́нчина* 'низенька каструля із двома ручками' [7: 226], а в надсянському — *синˈ*ˈ*ач'е* 'баняк з синьої глини на молоко' [6: 203]. Одне із значень слова *варˈиха* (*вaˈраха*) [6: 186] у надсянських говірках — велика ложка. Окрім *вари́ха,* на позначення ополоника у наддністрянському говорі зафіксовано лексеми: *вара́шка, варéха, варéшка, вари́шка* [7: 67], *хóхлє, хóхлі, хóхля* [7: 267]. Серед інших найуживаніших назв посуду у "Наддністрянському регіональному словнику" виявляємо такі: *видéлиц, ви́вчіта* (мн.) [7: 71]. *ми́щина* 'миска' [7: 174], *патéльня, питéльня* 'сковорода' [7: 195], *пóкришка* 'кришка для посуду, накривка' [7: 212], *салітéрка* 'посудина для салату; салатниця' [7: 195], *сільни́ця* 'сільничка' [7: 239], *флєшка* 'пляшка' [7: 262].

Серед лексем, що позначають начиння, у "Словнику" М. Пшеп'юрської фіксуємо назви частин маснички: *калатˈушка, кулутˈушка, кулутˈойці, рубˈілічка* 'паличка в масниці' [6: 192], *вˈерхниєк, нˈавіршник* 'горішня частина маснички' [6: 186], *кˈыļц'а* 'кружок з дірками при паличці маснички' [6: 195]. Лексема *калату́шка* у наддністрянських говірках позначає паличку із сучками, якою мнуть картоплю [7: 262]. На позначення сита Марія Пшеп'юрська зафіксувала дві лексеми. Диферен-

ційною ознакою є матеріал, із якого виготовлено сітку — *райт'ак* ‘решето з деревляною сіткою’ [6: 202], *пр'отак* ‘решето, що має дротяну сітку’ [6: 200]. Лексеми *райтáк, рейтáр* [7: 223] Г. Шило подав у значенні "велике решето". Назви товкача у ступі в досліджуваних говорах збігаються. У надсянських говірках вживають лексему *ступ'ер* [6: 204], а "Наддністрянський регіональний словник", окрім цієї лексеми, фіксує й інші варіанти: *ступúр, ступíр* [7: 248]. Серед інших найпоширеніших назв начиння в наддністрянських говірках виявляємо: *бритвáнка* ‘металевий лист для випікання пирогів’ [7: 59], *кандрáче, кáндур, кáнцур* ‘рушник для посуду’ [7: 135], *катрáник* [7: 138], *мúтка, мúйка, мúтниця, мúчка* ‘ганчірка для миття посуду’ [7: 174].

Порівняльний аналіз лексем на позначення назв їжі і кухонного начиння у надсянському та наддністрянському говорах, на основі "Слівника" М. Пшеп’юрської та "Наддністрянського регіонального словника" Г. Шила, дав підставу зробити висновок про спільність або формальну варіантність. Проте варто зауважити, що серед подібних за звучанням лексем спостерігаємо семантичні відмінності. Оскільки "Наддністрянський регіональний словник" Г. Шила є спеціальною лексикографічною працею, то лексико-семантична група назв їжі і кухонного начиння тут представлена ширше, аніж у "Слівнику" Марії Пшеп’юрської.

Література

1. Ганудель З. Бытовая лексика украинских говоров Восточной Словакии: (Названия пищи, посуды и утвари): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ужгород, 1980.
2. Ґоца Е. Вираження українських карпатських назв їжі та кухонного начиння складеними номенами // Українська мова. – 2007. – № 1. – С. 51–63.
3. Ґоца Е. Джерела поповнення назв їжі і кухонного начиння в українських говорах Карпат // Діалектологічні студії. 1: Мова в часі і просторі. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАНУ, 2003. – С. 269–275.
4. Ґоца Е. Назви їжі й кухонного начиння в українських карпатських говорах: Автореф. дис. … канд. філол. наук. – Ужгород, 2001. – 20 с.
5. Мазур Г. Найменування великоднього хліба в українських говорах Карпат // Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАНУ, 2000. – С. 157–165.
6. Пшепюрська-Овчаренко М. Мова українців Надсяння. – Перемишль, 2007. – 300 с.
7. Шило Г. Наддністрянський регіональний словник. – Львів, 2008. – 288 с.